

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XIII. KÖTET.

1917 JANUÁR

1. SZÁM.

Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz.

Az alábbiakban e cím alatt közlendő cikkek mindegyike a történeti magyar nyelvtanba tartozik. Valamennyit vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, vagy pedig az Akadémiában mondtam el vagy olvastam fel. Nyomtatásban eddig nem jelentek meg.

* * *

I. Az *ő*, *ö* hang.

A KSzój. korának eldöntésénél fontossá vált az a kérdés, hogy helyesírásunk a mai *ő* és *ö* hangot mióta jelöli *o* betűvel. A KSzój. ben ugyanis ilyeneket olvasunk: *Bóu* 'bó', *Öröusch* 'erős', *Me[n]nye-kező*. Hogy e kérdésre megfeleljünk, külön kell választanunk az *-ő*-t s külön az *-ö*-t. Tudvalevő dolog, hogy az *ő* szó végén képző is, melynek mélyhangú párja: *-ó*. Az *-ó* képzőnek régebben *-ou* volt az alakja, tehát: *Okozthov*, *uolov*, *iarov*, *aldoucuth*, *Chapou*, *Thocorou* stb. Ugyanebben az időben a magas hangú alak így van írva: *tekereu*, *sceplev*, *sceret(h)eu*, *dychev*, *ehezeu*, *figev* stb. E párhuzamosságból következik, hogy az *-ó* ekkor *-ou*, az *ő* meg *-ëü*. Mikor az *-ou* alakot az *-o*-val írt alak kezdé felváltani, a hangrendi párhuzamosságnál fogva feltehető, hogy az *-ëü* helyett is volt már *-ö*-vel hangzó alak. Az első *-o*-val írt mélyhangú alak 1193-ból e szóban van: *aldocut*; a XIII—XIV. sz.-ból már sok adatunk van a hosszú *-o*-ra, noha a XVII. sz. közepéig csak *-o*-val jelölték, pl.: *akaztofa*, *chapo*, *Takaro*, *Zuchugo* stb. Mindebből pedig következik, hogy *-ou*-ból a későbbi *-ó*-vá való fejlődés a XII. sz. vége táján kezdődött meg. Ekkor kellett az *-ëü*-ből való *-ö* fejlődésnek is megindulnia (másképp MUNKÁCSI, NyK. XXV, 112). Mindezt megírtam már a MNy. XII, 261. lapján, azonban az *-ö*-nek *-o*-val való jelölésére csupán a XV. sz. elejéről, a Schl. szój.-ból tudtam idézni adatokat, még pedig a következőket: *posto kullo* 'posztó kölyü', *wrizo* 'öriző', *vezo* 'vessző', *wolegen* 'völegény'. Most már az *-o*-val írt *-ö*-re régiebb adatokat is idézhetek. Ezek 1237-ből: *Tekero* KISFALUDY cs. Múz. ltár; 1285-ből: *Exit super Senegetho pataka*

(OklSz.; JAKUBOVICH EMIL szerint az eredetiben *senegethu pataka*) | *Veroce-* olv. *Veröcze* vö. 1332—37-ből: „Item Decinarus canonicus de Posaga solvit mediam marcam *Verocensem*“ (Mon. Vaticana I, 1:240); ugyanebből az évből: „XL banales *Verocenses*“ (uo. 268); 1411/1779-ből: *Weröcze* OklSz. (köznév), vö. Anonym. 33. §: fluuum *ueruecca*, uo. 56. §: prope fluuum *ueruecca* | XIV. sz. eleje: *Tarkoeley* (JAKUBOVICH EMIL adata, vö. 1315-ből: *Thorku, Thorkueley* OklSz.) | 1347-ből: „Iuger terre plantatam, vulgariter Bolugh—Janus—*zoley* vocatam“ OklSz. *szöllő* a. | 1312-ből: *Verofyn* CSÁNKI II, 467 | 1355-ből: Thome dicto *Egeto* OklSz. | 1361-ből: *Hurugteto* Hurgteto OklSz. | *Csegő* vö. 1378-ből: *Chegokuthkemene* OklSz. | *Csekő* vö. 1389-ből: *Chekorewy* OklSz. | XIV—XV. sz. határa: *ewezo* Beszt. szój. és MNy. XII, 261. Az *-ő* megléte mellett felhozhatók az ilyen adatok is: 1256/73: *kurus*, 1426-ből: *kurics* olv. *kürüs* ‚körös‘, 1268-ból: *horhfw* olv. *horhfű* ‚fő, caput‘ OklSz., 1319-ből: *verufyn* olv. *verüfn* ‚verőfény‘, OklSz., CSÁNKI II, 467, 1328-ból: *Erdüfalu* olv. *erdüfalu* OklSz.; mert ha ezek nem íráshibák *-few*, *-vereu*, *Erder-* helyett, bennük az *-ü* előbbi *-ő*-ből fejlődhetett.

Az eddigi fejtegetésekből az derül ki, hogy a mint az *-ou-* ből a XII. sz. vége felé az *-ó*-vá fejlődés megindul, azonképen indul meg az *-ëü* > *-ő* fejlődés is. Ezt a változást emlékeink a XIII. sz. folyamán jelzik is, a mennyiben az új hangot, az *-öt* *-o*-val jelölik. A változás nemcsak az abszolút szóvégeben álló *-ëü*-t hanem az etymologikus első szótagbeli *-ëü*-t is éri. Az *ëü*-ből *-ő* nyilván egy *-öü* fokon keresztül történt (vö. 1237: *Eröus, Tekerov, Kerdou, Kerou* KISFALUDY-CS. Múz. ltár; 1268: *Gyrowbukur* OklSz.; 1346: *Homorowtetow* OklSz.; Beszt. szój. *geplow, gyrow, gyroufa* és KSzój. MNy. XII. 254). S a mint francia helyesírás ma is *creuse, honteuse* stb.-t ír, noha már régen *kröz*-t, *ötöz*-t mondanak, azonképen volt a magyar helyesírás is. Egész a XVI. századig találkoznak *ő*, sőt a XIV., XV. században *ö* értékű *eu* (∞ *ew, ev*) jeggyel is (vö. az *ö*-re *eu*-val írva OklSz. *körte, köz, közép* cz.), de kétségtelen, hogy már a XIV. sz.-ban általános volt az *ő* ejtés.

A rövid *ö* története független a hosszú *ő*-jétől. A KSzój.-ben az *ö* hangot *ó*-, *ö*-vel is találjuk írva; biztos példa erre a Szój. *Örös*sch ‚erős‘ adata. Mióta vannak már most emlékeinkben *o* betűvel írt, *ö*-vel hangzó szavak. Időrendbe állítva, adataim a következők:

nöm: ‚nēm‘: 1211-ből: *Nomuolou* olv. *Nömvolou* (I. Kovács, Ind., NyK. XXXIV, 410, XLIII, 118, 119; máskép: *Numuolou* olv. *Nümvolou* OklSz., NyK. i. h.);

Csömöte (falu Veszprém m.-ben, Lipszky, Rep. Csánki II, 741, máskép: *Csēmöte* vö. *Csemete* Lipszky, Rep.); e falu 1283-ban: Poss. *Chemetej* Csánki i. h., a mely személynévből való, vö. 1211-ből: *Chemothey* olv. *Csēmötej* Kovács, Ind., OklSz., 1240 körül: *Cymotej* olv. *Csimötej* OklSz.;

ördük: „ördög”: 1075/1217-ből: *orduksara* olv. *ördüksára* OklSz.;
völgy: 1275/1281: „In valle Zederiesuolgy“ olv. *szederjésvölgy*
 OklSz.; 1347-ből: „Ad vnam vallem que vocatur *Halalvolgy*“ olv.:
Halálvölgy OklSz.;

föld: 1300-ból: „Due noue mete iuxta fossatum *foldzuba* nuncupatum“ olv. *földszuba* OklSz. *föld* és *szoba* a.; 1346-ból: *Boxafold*,
Boxa folde (Múz. ltár);

köz: 1324-ből: *Ultra Kos thou est una meta*“ olv. *Kösztoz*
 OklSz. (vö. uo. 1384: „Piscinam *Kuztow*“);

körte: 1386-ból: „Duo in loco *Gyungyuskorthuel* appellato“ olv.
Gyünyguskörtvél OklSz. *körte* a.;

Hertelend (falu Baranya m., puszta Tolna m., I. Lipszky, Rep.,
 Csánki II, 490, III, 429); a baranya m.-i *Hertelend* a XIV. sz.-ban
Horcholond (a: *Hortholond*) alakban is előfordul (I. Ortway, Magyar-
 ország egyh. leírása I, 238; más adatok I. Csánki II, 490). Hogy ez
 írott alak akkori hangzása *Hörtölönd*, nem kétséges. Abban sem
 kételkedhetünk, hogy *Hertelend* hn. *Hertelend* szn.-ből való s ez a szn.-
 -d kicsinyítő képzővel alakult a *hirtelen* szó régebbi *hértelen* alak-
 jából. A *hértelennek* *hörtelen* alakváltozata is van (I. A budai basák
 lev. I, 37, 50, NySz., MTSz.);

zöld: XIV—XV. sz. határáról, Beszt. Szój. *zold*; 1444-ből: „*zold*
 harnaz“ OklSz. olv. *zöld*;

Zöld (egy dunaszigeti falunak, majd Dunaszigetnek neve, I.
 Hóman B., Turul XXIX, 128, 129) vö. 1409-ből: „*possessionis Sold*“
 olv. *Szöld* Zichy Oklt. V, 593 (más adatok: 1409-ből: *Swold*, *Swld*
 uo. 589, 593; 1414-ből: *Syld*, *Zyld* uo. VI, 309, 311; 1415-ből *Sywld*,
Sewld uo. 341, 342);

ökör: a XIV—XV. sz. határáról, Beszt. Szój. 996, 1000: *óker*,
 ag *óker* olv. *ökér* (így az eredetin és a hasonmáson is, I. NyK.
 XXVII, 115);*

gerözna: a XV. sz. elejéről, Schl. szój. 1200: *gerozna* (értsd:
 gerezna);

csöp. E szónak van *csöp* s származékban *csöp*- (vö. *csöplöttünk*,
 MTSz.) alakváltozata is. Lehetséges, hogy nem íráshiba a Beszt. szój.
 következő adata sem: *chobhadaro* olv. *csöbhadaró*: „*cséphadaró*“;

cserésznye. Az Árpádkori Új Okmtár XI, 580. lapján 1268. évi
 oklevélben „ad arborem *cherosna*“ adatot olvasunk. Minthogy Wenzel
 közlésében nem bíztam, megnéztem az Orsz. Levéltárban levő
 eredetit (jelzete M. O. D. L. nr. 647); az eredetiben „ad arborem
cheresna“ olvasható.

Az *ö* hang o jelzésére tehát a XIII. sz. elejéről vannak legelső
 példáink. Ettől az időtől fogva azután mind több és több a példa,
 míg végre a XV. sz. első felében az *ö* hangnak az o jegy segítség-
 gével való írása is általánosabbá lesz (vö. BécsiC. o stb.).

És a XII., XI. és X. században hogyan írták a magyar *ö* han-
 got? Erre azt felelem: se hogy, mert e korban a magyar-
 ban *ö* hang még egyáltalában nem volt.

* Az *ö* értékű *ó* jegyre tudomásunk szerint ez az első adat, egyéb
 adatok a KSzój.-ben. Az OklSz.-ban 1338-ból közölt *Rosaueolgypataka* talán
 az eredetiben *ó*-vel.

Egyetemi előadásaimban, valamint egyik felolvasásomban részletesen bizonyítottam, hogy a honfoglalás idején nem volt *ö-ző* nyelvjárás, mert hiszen *ö* hang sem volt. Én *ö-zésen* első sorban az első szótagbeli *ë*-nek *ö*-vel való ejtését értem (vö. *szëm* ∞ *szöm* ∞ *szem*; *hëgy* ∞ *högy* ∞ *hegy*; *fël* ∞ *föl* ∞ *fel* stb.); a tővégekben levő *ö-zés* (vö. *vizen* ∞ *vizën* ∞ *földön* stb.) a tővégek történetével kapcsolatos jelenség, a mely szerintem másodlagos fejlemény *i* ∞ *ü*-ből. Az első szótagbeli *ö* is szerintem vagy *ü*-ből fejlődött (ez viszont *i*-ből), vagy pedig analógia útján *ë*-ből.

Hogy az *ö* hang a magyar nyelv külön életében fejlődött ki, azt nyelvtudományunk régibb idő óta vallja. Miként sok nyelvben (pl. a francziában, a németben stb.), azonképen a finn-ugor nyelvekben is ott, a hol van *ö*, ez az *ö* az illető nyelv külön életében fejlődött. Így van ez pl. a finnben (I. SETÄLÄ, Über Quantitätswechsel 45). Vannak finn-ugor nyelvek, valamint vannak indogermán nyelvek, melyekben az *ö* hang egyáltalában ismeretlen, pl. a mordvinban, a vogulban; az osztják nyelvjárások közül is a déliben megvan, az éjszakiban azonban nincs *ö* hang.

Mióta van *ö* hang a magyarban? MUNKÁCSI BERNÁT szerint (I. NyK. XXV, 263, Ak. Értesítő 1895: 471) a honfoglalás előtt, a török nyelvi hatás korában, a magyarban már szélteben szerepelhettek az *ö-k* is, mert több török eredetű szó *ö*-je a magyarban ma is *ö*-nek hangzik (vö. pl. *ó*-csuv. **ökür* ∞ m. *ökör*), a mit Munkácsi úgy értelem, hogy a török szó *ö*-jét a magyar megtarthatta, hiszen volt magy. *ö*. A török szavak *ö*-je bizonyító szerepet játszik SZINNYEI JÓZSEFNEK „A magyar magánhangzók történetéhez” cz. értekezésében is (I. NyK. XLII, XLIII). SZINNYEI a török jövevényszavak vallomása alapján elfogadja azt, hogy a magyarban *ü* \rightarrow *ö* hangváltozás is történt (I. NyK. XLIII, 121), abból azonban, hogy a török *ö* az ilyen szavakban mint *bölény* \leftarrow *ócsuv.* **bölin*, *ökör* \leftarrow *ócsuv.* **ökür* a régi emlékekben *w*-vel, *v*-vel, *u*-val van írva, azt következteti, hogy az *u* (*v*, *w*) jellel, legalább ANONYMUS ideje óta, tehát 1200 körüli idő óta *ö*-t is jelöltek. Hogy azonban *ö* hang a honfoglalás idején már megvolt a magyarban, azt SZINNYEI is vallja.

Tapasztalati tény, hogy a jövevényszó mindig az átvevő nyelv hang- és hangsúly-rendszerébe illeszkedik bele. Ha valamely nyelvben nincs olyan hang vagy hangsúlyozás, a milyen az átvevőben, akkor a jövevényszó hangsúlyozási és hangbeli helyettesítéssel illeszkedik bele az átvevő nyelvbe. Hogy az *ö* \sim *ö* hangnál maradjunk, felhozom, hogy az orosz nyelvben ma sincs még *ö* \sim *ö* hang. Ha az orosz irodalmi nyelvbe *ö* \sim *ö*-vel hangzó német vagy franczia tulajdonnevek, köznevek átkerülnek, az oroszban ilyenkor mindig hanghelyettesítés történik pl. Goethe oroszul *Géte*, a franczia *Duvernois* oroszul *Gyvernua*, a franczia *acteur* ‚schauspieler‘, *accoucheur*

„geburtshelfer“ az oroszban *aktyor* (актёръ), *akusér* alakban van meg. Arra, hogy valamely nép nyelvébe új hang a jövevényszavak révén kerülne vagy kerülhetne, példa nincs, sőt a tapasztalati tényekkel is teljesen ellenkezik.

Ha a török érintkezés korában nem volt a magyarban *ö* hang, akkor ezt a magyar nyelv a török jövevényszavakból nem is vehette át. Az a körülmény, hogy a mai magyarban mind a török *ö* (pl. **ökür* ~ *ökör*), mind pedig a török *ü* (pl. **kükän* ~ *kökény*) *ö*-vel is hangzik, azt bizonyítja, hogy a török *ö*-ből a magyarban hanghelyettesítéssel, nem lévén benne *ö*, *ü* lett, *ó*-csuv. **ökür*-ből lett tehát ómagyar *ükür* stb., s ebből a magyar *ü*-ből lett azután később magyar *ö*, azaz ómagyar *ükür*-ből mai magyar *ökör*.

A török szavak tehát nem bizonyítanak a mellett, hogy a török hatás korában már lett volna *ö* a magyarban.

Fentebbi soraimban bizonyítottam, hogy emlékeinkből kétségtelen *ö* hang csakis a XIII. sz. eleje óta mutatható ki. A mit akkor a mai *ö* helyén *o*-val írnak, az már kétségtelen *ö* hang. Fel kell tennünk, hogy az írásban való megrögzítés és a tényleges ejtés kezdete közt néhány évtizednek kellett elmúlnia, úgy, hogy az *ö* hang keletkezését a XII. sz. második felére tehetni. Ez az ejtés a nyelvterület valamely pontján, esetleg egyszerre több ponton is megindult s lassan tovaterjedt. Annak azonban, hogy ilyen *ö*-k a XI. vagy a X. században nem voltak, kétségtelen bizonyítéka is van.

Ha valamely nyelv szavait vagy csak egy-egy szavát két különböző betűsorrall, egymástól függetlenül, egyidőben vagy közel egyidőben egyformán jegyzi fel, az ilyen feljegyzésnek perdöntő bizonyító ereje van. A magyar nyelvtudomány abban a szerencsés helyzetben van, hogy magyar tulajdonneveket s egy-két magyar közszót már a legrégebb időben görög betűsorrall is meg latin-nal is leírtak. Görög betűsorrall írták le az *uram* szó XII. sz.-i magyar alakját így: τῆν Οὐρούμ . . . τύχην (l. Corp. scrp. h. Byz., J. Cinnami Epitome Lib. V. 1). Hogy itt az οὐρούμ a. m. *urum*, a melyből később *urom* (l. HB. *uromc*, ThewrC. 104, 107, 108 *urom*), majd *uram* lett, senkinek eszébe sem jutott kétségbe vonni. A magyar *u* hangot tehát a görög betűsor ου-jával írták, ugyanazzal a betűvel, a melynek hangértékben a latin *u* a megfelelője. Vegyünk már most egy magashangú szót, a melyben ma *ö* hang van. Ilyen adatunk is van a X. század közepéről. A magyar *Etelköz* nevét a X. sz. közepén élő Constantinos Porphyrogenitos így írja: Ατελκούζου, Ἐτελ και Κουζού (l. EtSzót. *Atélközü* a.). Hogy itt a mai magyar *köz* szóval van dolgunk, azt senki kétségbe nem vonhatja. Ha már most megnézzük az OklSz.-ban, hogy ezt a magyar *köz* szót a legrégebben hogyan írták a latin betűsor segítségével, azt fogjuk látni, hogy *cuz* ~ *kuz*-nek magánhangzóját épp úgy *u*-val, a hogy a görögben a latin

u-nak megfelelő *ou*-val. Ez az egymástól függetlenül *ou* ∞ *u*-val való jelölés megdönthetetlenül bizonyítja, hogy mind a görög *ou*, mind pedig a latin *u* egy és ugyanazt a hangot jelöli. De melyiket? *Ű*-t-e vagy *ö*-t? Ha megnézzük a mai és a régibb újgörög szövegeket, azt fogjuk tapasztalni, hogy az újgörögben régtől fogva az oszmani török *ü* hangot görög *ou*-val, *u*-val jelölik, ellenben az oszmani török *ö*-t *o*-val pl. oszm. tör. *köprü* = újgör. írásban *κιορς*, *kötü* = *κιοτς* (l. Kélszemle XII, 203), *böjle* = *πιοιλέ*, *söjlenmekté* = *σιοιλενμεκτε*, Türkija = *Τουρκία* stb. stb. (l. Kélszemle XII, 214 s. köv. l.). A legrégebb példa talán THEOPHILACTUS SIMOCATTÁBAN, ahol *Köz*, és MENANDER PROTECTORBAN van, ahol *Köz* nevű avarról van szó, s ez talán a. m. tör. *kök* 'kék' l. GOMBOCZ, MNy. XII, 102. A görög betűsor segítségével tehát mindenkor ki lehetett fejezni mind az *ü*-t (*ou*-, *u*-val), mind pedig az *ö*-t (*o*-val). Mind ebből pedig következik, hogy *Kouçou* csakis *küzü* lehet, úgyszintén a latin *cuz* ∞ *kuz* is csakis *küz* lehet. Ha a magyar szó *közö* ∞ *köz* lett volna, ezt mind a görög, mind a latin betűsorban *o*-val írták volna.

A mikor tehát magyar szavakat először jegyezték fel görög, majd latin betűsorról, akkor a magyarban *ö* hang még nem volt. A XII. sz. végén, a XIII. sz. elején megindult az *ü* > *ö* fejlődés. Természetes dolog, hogy helyesírási hagyományképeu később jelölhetett az *u* betű *ö* hangot is, hogy tehát itt is az történt, a mit a hosszú *ó*—*ö*-nél láttunk, hogy t. i. az *ö*-t már *o*-val jelölik, de az *ö*-t még mindég *-eu(ew)*-val (így pl. Schl. és Beszt. szój., EhrC.). Ilyen *u*-val jelzett *ö*-ket azonban rendkívül nehéz kimutatni. Szerintem egész kétségtelen példák csak olyan emlékekben vannak, a melyekben valamely ragnak vagy képzőnek a belső magánhangzóját, a mely eredetileg tővégi magánhangzó is lehet, vagy pedig a rag és képző előtti tővégi magánhangzót mélyhangú alakjában *állandóan o*-val, ellenben a magashangú alakban *u*-val jelölik. Ekkor nagy valószínűséggel fel lehet tenni, hogy a magashangú alakban *ö* a hang. Így pl. a XIV. sz. elejéről való KT. *rohtonc* olv. *rohtonk* 'rajtunk' mellett a magashangú alakban a ragot *-unc*-nak írja, vö. *nekunc*, *hyrunc*. Feltehető, hogy a magashangú alakban itt már *-önk* a rag (olv. *nekönk*, *hirönk*). Itt tehát az új hangnak, az *ö*-nek *u*-val való jelölése csak hagyományon alapuló írássajátság. Ha azonban ugyanez az emlék a tárgyias ragozású jelen idő többes első személyében *állandóan u*-t ír, még pedig mind a magas-, mind pedig a mélyhangú igékben, akkor itt a személyrag magánhangzója *u* és *ü*, tehát: *Tudyuc*, *latiuc*, *tudhotiuc* — *esmeriuc* KT. olv. *tudjuk*, *la(á)jtjuk*, *tudhotjuk* — *esmerjük*. Egyébiránt vannak codexeink is, a hol *állandó -onk* ∞ *-önk* mellett a tárgyias alak *-juk* ∞ *-jük*, ilyen pl. a BécsiC., a MünchC., a DöbrC. stb.

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.